

**BOZOR IQTISODIYOTINING DAVRIYRIVOJLANISHI.
ISHSIZLIK.**

Urinboyeva Yulduz Pirnazarovnai.f.f.dok., dotsent

Xursandaliyev Valiyor Abduxamid o'g'li

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada bozor iqtisodiyoti haqida so'z yuritilgan.*

Аннотация: *Эта статья о рыночной экономике.*

Annotation: *This article is about the Market economy.*

Kalit so'zlar: *Bozor iqtisodiyoti, Davriylik rivojlanish, Iqtisodiy sikl, O'sish davri, Pasayish davri, Ishsizlik, Iqtisodiy o'sish.*

Ключевые слова: *Рыночная экономика, Циклическое развитие, Экономический цикл, Период роста, Период спада, Безработица, Экономический рост.*

Key Words: *Market Economy, Cyclical Development, Economic scycle, Groweth period, Recession Period, Unemployment, Economic Groweth*

Bozor iqtisodiyotining davriylik rivojlanishi (yoki iqtisodiy tsikl) – bu iqtisodiy faoliyatning vaqt o'tishi bilan yuzaga keladigan o'zgarishlar ketma-ketligini ifodalaydi. Bozor iqtisodiyotida, ishlab chiqarish va iste'mol faoliyatlari, talab va taklifdagi o'zgarishlar bilan bog'liq holda, turli bosqichlarda rivojlanadi. Bu tsiklning asosiy davrlari quyidagilardan iborat:

1. O'sish davri (Expansion/Growth Phase):

- Iqtisodiyotning o'sishi, ishlab chiqarish va investitsiyalar ko'payishi, ish o'rinlarining yaratilishi.
- Talab va taklif o'rtasidagi muvozanat mustahkamlanadi, inflyatsiya nisbatan past bo'ladi.
- Iste'molchilar va bizneslar ko'proq sarflashadi, iqtisodiyotda barqaror o'sish kuzatiladi.

2. Turg'unlik davri (Peak/Plateau Phase):

- Iqtisodiyotning yuqori nuqtasi, ya'ni o'sishning eng yuqori darajasi.
- Iste'mol va ishlab chiqarish sur'atlari barqaror bo'ladi, ammo keyinroq pasayish boshlanishi mumkin.
- Talabning o'sishi sekinlashadi, inflyatsiya o'sishi boshlanishi mumkin.

3. Pasayish davri (Recession/Contraction Phase):

- Iqtisodiyotning qisqarishi, ishlab chiqarish kamayishi, ish o'rinlari yo'qolishi.
- Talab pasayadi, kompaniyalar ishlab chiqarishni qisqartiradi, investitsiyalar va iste'mol kamayadi.
- Ishsizlik darajasi o'sadi, inflyatsiya ortadi, iqtisodiy o'sishning kamayishi seziladi.

4. Tiklanish davri (Recovery Phase):

- Iqtisodiyotning yana o'sish bosqichiga o'tishi, ishlab chiqarish va iste'molning tiklanishi.
- Ishlab chiqarishning o'sishi, yangi ish o'rinlarining yaratilishi va investorlar orasida ishonchning qaytishi.
- Davlatning fiskal va monetar siyosatlari iqtisodiyotni tiklashga yordam beradi.

Iqtisodiy tsikl, bozor iqtisodiyotining asosiy xususiyatlaridan biri bo'lib, o'zgaruvchan bozor sharoitlariga moslashish, talab va taklifning o'zgarishiga javob beradi. Shuningdek, davlatlar iqtisodiy siyosatlari orqali bu davrlarni boshqarishga harakat qiladilar.

1. Bozor mexanizmi:

- Bozor iqtisodiyotida resurslar (mehnat, kapital, yer va boshqalar) va tovarlar bozorga tushadi va ular o'rtasidagi talab va taklifning o'zaro ta'siri asosida narxlar shakllanadi.

- Tovarlar va xizmatlarning narxi bozor sharoitlariga qarab o'zgaradi, ya'ni talab va taklifning munosabatiga ko'ra.

2. Xususiy mulk huquqi:

- Bozor iqtisodiyotida ko'plab mulk ob'ektlari xususiy mulk hisoblanadi. Yani, ishlab chiqarish vositalariga (firmalar, yerlar, boshqaruv va boshqa iqtisodiy resurslar) xususiy shaxslar yoki tashkilotlar egalik qiladi.

3. Erkin raqobat:

- Bozor iqtisodiyoti erkin raqobatni qo'llab-quvvatlaydi. Yangi tadbirkorlar bozorga kirishlari va mavjud korxonalar o'rtasida raqobat mavjud bo'lishi kerak, bu esa samaradorlikni oshiradi va narxlarni pasaytiradi.

4. Talab va taklif:

- Talab – iste'molchilarning ma'lum narxda ma'lum miqdorda tovar yoki xizmatni sotib olish istagi.

- Taklif – ishlab chiqaruvchilarning ma'lum narxda ma'lum miqdorda tovar yoki xizmatni sotishga tayyorligi.

- Bozor iqtisodiyotida bu ikki omil bir-birini ta'sir qiladi va narxlarni belgilaydi. Talab va taklifning o'zgarishi narxlar, ishlab chiqarish miqdori va xizmatlar sifatiga ta'sir qiladi.

2. Strukturaviy ish-sizlik (Structural Unemployment):

- Bu turdagi ish-sizlik iqtisodiyotdagi struktura o'zgarishlari, texnologik yutuqlar yoki sanoat tarmoqlarining o'zgarishi tufayli yuzaga keladi.

- Agar biror soha pasayib ketsa yoki avtomatlashtirish yoki yangi texnologiyalar tufayli ish o'rinlari yo'qolsa, odamlar bu o'zgarishlarga moslasha olmaydilar.

- Misol: Fabrikalarda robotlar yordamida ishlash odamlarni ishsiz qoldirishi mumkin.

4. Sezilarli ish-sizlik (Classical Unemployment):

- Bu turdagi ish-sizlik narxlar yoki ish haqining yuqori bo'lishi, shuningdek, ishchilar uchun belgilangan minimal ish haqi me'yorlaridan kelib chiqadi.

- Agar ish haqi yoki ish joylari daromadlaridan yuqori bo'lsa, ba'zi ish o'rinlari yopiladi va odamlar ishga kirish uchun muhim imkoniyatlardan mahrum bo'lishadi. Nokafolat ish-sizlik (Underemployment):

- Bu turdagi ish-sizlikda odamlar o'z salohiyatidan pastroq ishlar bajaradilar. Masalan, oliy ma'lumotli shaxs past daromadli yoki malakali bo'lmagan ishlarni bajarishi mumkin.

- Bu holat ishchilar uchun daromadlarning yetishmasligi va iqtisodiy resurslarning to'liq ishlatilmasligini anglatadi.

Ishsizlikni o'lchash:

Ishsizlik darajasi quyidagi formula orqali hisoblanadi:

Ishsizlik darajasi = $\left(\frac{\text{Ishsizlar soni}}{\text{Ish kuchi soni}} \right) \times 100$

Bu yerda ish kuchi — ishlashga layoqatli va ish qidirayotgan barcha shaxslarning umumiy sonini anglatadi.

Ishsizlikning oqibatlari:

1. Iqtisodiy ta'sirlar:

- Ishsizlik iqtisodiyotda umumiy ishlab chiqarishni kamaytiradi, ishlab chiqarish resurslari samarali ishlatilmaydi.

- Davlat uchun soliq tushumlari kamayadi, ijtimoiy yordam xarajatlari esa ortadi.

2. Ijtimoiy va psixologik ta'sirlar:

- Ishsizlik yuqori darajada bo'lsa, jamiyatda tengsizlik, ijtimoiy beqarorlik va psixologik muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

- Ishsizlar o'zini qadrini yo'qotgan va depressiyada bo'lishi mumkin.

Ishsizlikni kamaytirish choralar:

- Fiskal siyosat: Davlat iqtisodiyotni rag'batlantirish uchun soliqlarni kamaytirishi yoki ijtimoiy xarajatlarni oshirishi mumkin.

- Monetar siyosat: Markaziy bank pul-kredit siyosatini o'zgartirib, iqtisodiy faollikni rag'batlantirishga harakat qiladi.

- Ta'lim va kasb-hunar tayyorlash: Ishchilarning malakasini oshirish va yangi texnologiyalarga moslashish uchun kasb-hunar o'qitish dasturlarini ishlab chiqish.

Ishsizlikni bartaraf etish va uning oldini olish uchun davlatlar turli siyosatlarni amalga oshiradi, masalan, ish o'rinlarini yaratish, yangi sanoat tarmoqlarini rivojlantirish va xalq ta'limini kuchaytirish orqali.

Quyidagi testlar iqtisodiyotga asoslanib tuzilgan :

1. Bozor iqtisodiyoti haqida quyidagi jumalardan qaysi biri to'g'ri?

a) Bozor iqtisodiyotida barcha ishlab chiqarish resurslari davlatga tegishli bo'ladi.

b) Bozor iqtisodiyotida narxlar va ishlab chiqarish qarorlari davlat tomonidan belgilab beriladi.

c) Bozor iqtisodiyotida resurslar bozor mexanizmi orqali taqsimlanadi.

d) Bozor iqtisodiyotida ishlab chiqarish faqat davlat sektori tomonidan amalga oshiriladi.

2. Bozor iqtisodiyotining davriylik rivojlanishi nima?

a) Iqtisodiy faollikning bir xil sur'atda o'sishi.

b) Iqtisodiy o'sish va pasayishning doimiy almashinuvi.

c) Faqat iqtisodiy inqirozdan keyingi tiklanish davri.

d) Faqat iqtisodiy o'sish davri.

3. Ishsizlikning qaysi turi iqtisodiy tsiklning pasayish davrida ko'proq kuzatiladi?

a) Friksion ish-sizlik

b) Ciklikik ish-sizlik

c) Strukturaviy ish-sizlik

d) Nokafolat ish-sizlik

4. Friksion ish-sizlik nima?

a) Iqtisodiy pasayish davrida yuzaga keladi.

b) Yangi ish o'rinlarini qidirayotgan odamlarning vaqtincha ishsiz bo'lishi.

c) Yangi texnologiyalar va sanoat o'zgarishlari tufayli yuzaga keladi.

d) Ishsizlikni davlat siyosatlari orqali kamaytirish mumkin.

5. Ishsizlik darajasi qanday hisoblanadi?

a) Ishsizlar sonining ishga layoqatli aholining umumiy soniga nisbati.

b) Ishsizlikning iqtisodiy o'sish bilan aloqasi.

c) Ishsizlar sonining jahon bo'yicha umumiy soniga nisbati.

d) Ishchi kuchining qaysi sektorlarida ish o'rinlari ko'proq mavjudligini aniqlash.

6. Bozor iqtisodiyotida narxlarni shakllantiruvchi asosiy omil nima?

a) Davlat solig'i

b) Talab va taklif

c) Ishsizlik darajasi

d) Iqtisodiy siyosat

7. Strukturaviy ish-sizlik qanday holatda yuzaga keladi?

a) Ishchilar yangi ish qidirayotgan paytda.

b) Yangi texnologiyalar yoki sanoat tarmoqlarining o'zgarishi tufayli.

c) Iqtisodiy inqiroz davrida.

d) Ish haqi me'yorlarining oshishi natijasida

8. Iqtisodiy pasayish davrida ish o'rinlari kamayib, ishsizlik darajasi ortishi nima bilan bog'liq?

a) Friksion ish-sizlik

b) Ciklikik ish-sizlik

c) Strukturaviy ish-sizlik

d) Nokafolat ish-sizlik

9. Ishsizlikning ijtimoiy oqibatlari qaysi?

a) Iqtisodiy o'sishning oshishi

b) Jamiyatda tengsizlik va beqarorlikning kuchayishi

c) Ish o'rinlarining ortishi

d) Innovatsiyalarning rivojlanishi

10. Ishsizlikni kamaytirish uchun davlat qanday chora-tadbirlar ko'rish mumkin?

- a) Faol fiskal siyosatni amalga oshirish
- b) Iqtisodiy siyosatni qisqartirish
- c) Mamlakatda ishlov berish tizimini to'liq davlatlashtirish
- d) Sanoat tarmoqlarini yopish

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. "Iqtisodiyot: Boshlang'ich Darslik" - Gregory Mankiw: Bu darslik iqtisodiyotni o'rganishdan boshlang'ich darajada o'qish uchun mo'ljallangan. Uning ko'rsatmalari iqtisodiy tizim, bozorlar, sarmoyatizimi va moliyaviy siyosat muammosi haqida o'quvchilarga tushuntiradi.
2. "Iqtisodiyot: Prinsiplari va Muammolari" - Frank & Bernanke: Ushbu kitob fundamental iqtisodiyot prinsiplari va muammosi bo'yicha o'qish uchun mo'ljallangan. Iqtisodiy tizim, moliyaviy siyosat, bozorlar va uning muhim konseptlari haqida tushunchalar beradi.
3. "Iqtisodiy Infrastruktura va Bozor Turmush Tarzlarini o'zgartirish" - Douglas C. North:
Bu kitob iqtisodiy tizim va bozorlar orasidagi munosabatlarni, tarixgar fikrlarga, ijtimoiy va iqtisodiy o'zgarishlarga va yangi turmush tarzlarining o'zgarishlari bo'yicha tahlil qiladi.
4. <https://worldlyjournals.com/index.php/IJSR/article/download/1302/1746>
5. <https://e-itt.uz/index.php/eitt/article/view/742>